

βέλη ἐκ τῶν ἄνω κατίοντα καὶ κατασφάττοντα τούτους. Ἐναβλέψαντες ὁρῶσι Τούρκους».

Ὁ Σφραντζῆς, στή δική του ἀφήγηση, συνδυάζει καὶ συγχέει τὶς δύο πράξεις τοῦ δράματος. Δὲν ἦταν, ἄλλωστε, παρῶν ὁ ἴδιος. Περιγράφοντας τὴ σύγκρουση τοῦ Κωνσταντίνου καὶ τῶν γενναίων συστρατιωτῶν του μὲ τὸ πλῆθος τῶν Τούρκων ποὺ εἶχε ὑπερβεῖ τὰ τεῖχη, δὲν ξεχωρίζει τὴν προσπάθεια πού, μετὰ τὴν ἀποχώρησή τοῦ Ἰουστινιάνη, ἔκαμαν οἱ Τοῦρκοι στὴν πύλη τοῦ Ἁγίου Ρωμανοῦ, ἀπὸ τὴν ξαφνικὴ καὶ ἀπροσδόκητη ἐμφάνιση ἐκείνων ποὺ εἶχαν μπεῖ ἀπὸ τὴν Κερκόπορτα. Ὅταν ὁ Κωνσταντῖνος, «τὸν ἵππον κεντήσας δραμῶν ἔφθασεν ἔνθα τὸ πλῆθος τῶν ἀσεβῶν ἤρχετο», χύμηξε ἐπάνω στοὺς Τούρκους ποὺ εἶχαν μπεῖ ἀπὸ τὴν Κερκόπορτα καὶ πρόβαλαν ξαφνικὰ μπροστὰ του (ἢ μᾶλλον πίσω του). Τὸ πλῆθος αὐτὸ τῶν Τούρκων δὲ θὰ πρόβαλε μόνον ἐπάνω στὰ τεῖχη, ρίχνοντας βέλη (ὅπως μοῦ ἔλεγε ὁ Δούκας) ἀπὸ πάνω πρὸς τὰ κάτω. Οἱ Τοῦρκοι θὰ πῆδησαν ἀμέσως κάτω, πίσω ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τεῖχος. Ἔτσι, θὰ βρέθηκαν στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ τὸν Κωνσταντῖνο, καὶ ὁ καβαλλάρης αὐτοκράτωρ θὰ χύμηξε ἐπάνω τους.

48

Ἡ 29ῆ Μαΐου ἦταν, στὴ Μυτιλήνη, μιὰ μέρα φοβερὰ βουβή. Κανένα καράβι δὲν ἔφθασε τὴν ἡμέρα ἐκείνη. Κανένα μήνυμα δὲν ἔφερε ὁ ἄνεμος. Ὅλα ἦταν βουβά. Ὁ Δούκας — καὶ πέρασα μαζί του πολλές ὥρες — δὲν ἄνοιξε σχεδὸν διόλου τὸ στόμα του. Καὶ σ' ἐκεῖνον, ὅπως μοῦ ἔλεγε ἀργότερα, ἔκαμε ἐντύπωση τὸ ὅτι κ' ἐγὼ ἤμουν πολὺ σιωπηλὸς τὴν ἡμέρα ἐκείνη.

Τί εἶχε, τάχα, συμβεῖ; Δὲν εἶχε συμβεῖ τίποτε. Ἐφευγε, ἀπλούστατα, ἡ ἄνοιξη. Μήπως εἶχαμε τὸ αἶσθημα ὅτι ἦταν ἡ τελευταία ἄνοιξη τοῦ Γένους; Δὲ θυμᾶμαι διόλου, ἂν τὴν ἡμέρα ἐκείνη εἶχα μέσα μου αἰσθήματα ἢ προαισθήματα. Νομίζω ὅτι, ὅπως ἦταν ὅλα βουβά γύρω μου, ἔτσι βουβά ἦταν καὶ μέσα μου τὰ πάντα.

Καὶ τὸ περίεργο εἶναι ὅτι βουβές — φοβερὰ βουβές — ἦταν καὶ οἱ ἐπόμενες πέντε μέρες. Ἐξῆ ὀλόκληρες μέρες, δηλαδὴ ὅσες ἄρκεσαν στὸν Θεὸ γιὰ νὰ πλάσει τὸν κόσμον, εἶχαν τὰ πάντα ἀδρανῆσει. Δὲν ἔγινε, τάχα, τίποτε στὸν κόσμον τὶς μέρες ἐκεῖνες;

Τὸ λιμάνι τῆς Μυτιλήνης ἦταν ἐξῆ μέρες ἀκίνητο, δίχως ζωὴ, σὰ νᾶταν καταργημένο. Κι' ἀπὸ τὴν Καλλονή, ποὺ τὸ λιμάνι τῆς ἦταν μιὰ καλὴ σκοπιά, δὲν ἔφθασε κανένας. Ὡς τὶς 29 Μαΐου, εἶχαμε σχεδὸν κάθε μέρα ἕναν ἔφιππο ταχυδρόμον ποὺ μᾶς ἔφερνε κι' ἀπὸ κεῖ νέα, φῆμες ἀνεξακρίβωτες, φανταστικὲς καὶ ψεύτικες, ἔστω, εἰδήσεις. Ὅταν ἀδημονεῖς νὰ μάθεις νέα, εἶναι καὶ τὸ ψέμα

εὐπρόσδεκτο. Οἱ ἄνθρωποι τοῦ Δούκα στήν Καλλονή εἶχαν τήν ἐντολή νά μυρίζονται τόν ἀέρα, νά ρωτοῦν τὰ κύματα, νά κρατοῦν κι' ἀπό τόν ἀφρό τους — τόν ἀπατηλό καί στιγμιαῖο — ὅ,τι μποροῦν. Πῶς ξέχασαν τόσες μέρες νά ἐκτελέσουν τὸ καθῆκον τους; Ὁ Δούκας ἀποροῦσε. Ὡστόσο, ἐνῶ κάθε στιγμή ἔλεγε νά στείλει κάποιον γιά νά μάθει τί συμβαίνει καί ποῦ ὀφείλεται ἡ περίεργη σιωπή, εἶχε πάθει καί ὁ ἴδιος ὅ,τι εἶχαν πάθει οἱ ἄνθρωποι του στήν Καλλονή, καί δέν ἔστειλε, ἕξη ὀλόκληρες μέρες, κανέναν. Κάθε φορά ποῦ κάποιος ἦταν ἔτοιμος νά ξεκινήσει, ἀνακαλοῦσε ὁ Δούκας τήν ἐντολή ποῦ εἶχε δώσει, λέγοντας ὅτι εἶναι περιττό νά ξεκινήσει, ἀφοῦ, ἀπό στιγμή σέ στιγμή, δέ μπορεῖ παρά νά φθάσει ὁ ταχυδρόμος ἀπό τήν Καλλονή. Καί οὔτε ὁ ταχυδρόμος ἔφθανε, οὔτε ἀποφάσιζε ὁ Δούκας νά στείλει κάποιον γιά νά μάθουμε ἐπιτέλους τί συμβαίνει.

Καί πρέπει νά πῶ ὅτι κ' ἐγώ ὁ ἴδιος, περνώντας τίς πιό πολλές ὥρες τῆς ἡμέρας πλάϊ στόν Δούκα, δέν ἀποροῦσα γιά τή στάση του, θεωροῦσα φυσική τήν ἀπάθεια ποῦ τόν εἶχε κυριεύσει· στό βάθος, συμμεριζόμεν κ' ἐγώ τήν ἀπάθεια αὐτή, τήν πιό παράδοξη καί πιό ἀνεπίκαιρη, τήν πιό δραματική καί πιό ὀδυνηρή ἀπάθεια ποῦ ἔχει ποτέ κυριεύσει ψυχές ἀνθρώπων.

Μήπως γνωρίζαμε ἤ δ ἡ τὰ πάντα; Μήπως δέ θέλαμε νά μάθουμε περισσότερα ἀπ' ὅσα εἶχαν μέσα μας συντελεσθεῖ;

Ναί! Ὁ,τι ὀνομάζω ἀπάθεια, μπορεῖ νάταν ἀπελπισία. Ὅταν δέν ἔχεις καμμιά ν' ἐλπίδα, παύεις ν' ἀνησυχεῖς.

Ὡστόσο, τὰ τελευταῖα νέα ποῦ εἶχαν φθάσει στ' αὐτιά μας, πρὶν ἀπό τίς 29 Μαΐου, ἦταν ἐνθαρρυντικά. Ἡ Βασιλεύουσα κρατιόταν· ὁ Μωάμεθ εἶχε ἀρχίσει νά ἐκνευρίζεται· ἡ πολιορκία εἶχε κουράσει τὸ στρατό του. Ὁ φίλος μας ὁ Χαλίλ, ὁ πρῶτος βεζίρης, ψιθύριζε ἀδιάκοπα στ' αὐτὶ τοῦ σουλτάνου ὅτι θάταν πιό φρόνιμο νά λύσει μιὰ πολιορκία ποῦ — κι' ἂν εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα, ὕστερ' ἀπό πολλές ἀκόμα θυσίες, τήν πτώση τῆς Βασιλεύουσας — θά ξεσήκωνε ὀλόκληρη τὴ Χριστιανικὴ Οἰκουμένη ἐναντίον του. Θά τοῦ εἶπε, χωρὶς ἄλλο, ὁ Χαλίλ ὅτι δέκα βενετικές τριήρεις (ὁ Κριτόβουλος γράφει ὅτι ἦταν τριάντα) εἶχαν φθάσει στό Αἶγαῖο Πέλαγος καί θά περνοῦσαν, ἀπό στιγμή σέ στιγμή, τὸν Ἑλλήσποντο. Τὴν πληροφορία γιά τίς δέκα τριήρεις τὴν εἶχαμε κ' ἐμεῖς. Κ' εἶχαμε ἱκανοποιηθεῖ, ἀκούγοντας ὅτι ὁ Φραγκίσκος Φόσκαρι, μολονότι τὸ περιβάλλον τοῦ Κωνσταντίνου, ἀφ' ὅτου ἐγίνε αὐτοκράτωρ, τὸν ἐμπόδισε νά πραγματοποιήσῃ τὸ σχέδιο τοῦ γάμου του μέ τὴν κόρη τοῦ δόγη, εἶχε νικήσει μέσα του κάθε πικρία καί ἀποφάσισε, ὑπακούοντας σέ παράκληση τοῦ Πάπα, νά στείλει τίς δέκα τριήρεις. Καί φανταζόμασταν ὅτι ὁ στόλος αὐτὸς θά εἶχε περάσει τὸν

Ἐλλήσποντο, θὰ εἶχε ἐμφανισθεῖ μπροστὰ στὴ Βασιλεύουσα, καὶ θὰ εἶχε μπεῖ στὸν Κεράτιο κόλπο. Πῶς μπορούσαμε νὰ βάλουμε στὸ νοῦ μας ὅτι τὰ ἰσχυρὰ αὐτὰ πλοῖα θὰ στριφογύριζαν μέρες στὸ Αἶγαῖο πέλαγος καὶ δὲ θ' ἀποφάσιζαν νὰ ἐκπληρώσουν τὸν προορισμό τους;

Ὅλα, λοιπόν, τὰ νέα πού εἶχαν φθάσει, ὡς τὶς 29 Μαΐου, στ' αὐτιά μας ἦταν ἐνθαρρυντικά. Ἡ ἀπάθεια, πού ἀπὸ τὴν ἡμέρα ἐκείνη ἐκυρίευσε τὴν ψυχὴ μας, δὲν ἦταν διόλου δικαιολογημένη ὡς ἔκφραση ἀπελπισίας. Ναι, δὲν ἦταν δικαιολογημένη. Ὡστόσο, σὲ τέτοιες μεγάλες καὶ κρίσιμες ὥρες ἐπικρατεῖ, φαίνεται, μέσ' στὴν ψυχὴ τῶν ἀνθρώπων ὅ,τι εἶναι ἀδικαιολόγητο, ὅ,τι εἶναι ἀσύνδετο μὲ τὴν ἐπιφάνεια τῶν πραγμάτων, ὅ,τι ὑπαγορεύεται ἀπὸ κάποιους βαθύτερους καὶ κρυφοὺς λόγους πού τοὺς καλεῖ ὁ Θεὸς νὰ δράσουν μέσα μας.

49

Ὑστερ' ἀπὸ τὶς ἕξη βουβὲς μέρες, ἦρθε καὶ ἡ ἕβδομη μέρα. Καὶ ἡ μέρα ἐκείνη, ἡ ἕβδομη, μᾶς τὰ εἶπε ὅλα· μᾶς εἶπε ὅσα εἶχαν οἱ ἕξη μέρες ἀποσιωπήσει.

Δὲ θυμᾶμαι πιά ποιὸς ἀνοιξε τὸ στόμα του κ' ἔφερε τὴ φοβερὴ εἶδηση στὴ Μυτιλήνη. Δὲν θυμᾶμαι ποῦθε ἦρθε ὁ ἀνθρωπος αὐτός, ὁ πρῶτος πού μίλησε. Δὲ θυμᾶμαι τίποτε ἄλλο παρὰ μόνο τοῦτο : ὅτι ἦρθε ἡ φοβερὴ εἶδηση. Ἦρθε, ὅπως ἔρχεται ἡ ζωὴ μὲ τὰ κλάματα τοῦ νεογέννητου, ἢ ὅπως ἔρχεται ὁ θάνατος μὲ τὸ ἀπτότομο σταμάτημα τοῦ ἐπιθανάτιου ρόγχου. Ὅταν φθάνει μιὰ φοβερὴ εἶδηση, τὰ χεῖλη πού τὴν προφέρουν δὲν εἶναι τὰ χεῖλη τοῦ τάδε ἢ τοῦ δεῖνά· εἶναι τὰ χεῖλη τοῦ καθενός. Ναι, τὴν ἡμέρα ἐκείνη, τὴ φοβερὴ εἶδηση δὲ χρειάστηκε νὰ τὴν προφέρουν τὰ χεῖλη ὀρισμένου ἀνθρώπου· τὴν πρόφεραν τὰ χεῖλη ὅλων. Ὁμολογῶ ὅτι, μέσα στὴ σύγχυση πού ἐπικρατοῦσε στὴ σκέψη μου, εἶχα — κ' ἔχω, φυσικά, καὶ σήμερα ἀκόμα τὴν ἐντύπωση — ὅτι τὰ χεῖλη πού πρῶτα πρόφεραν, καὶ ἀνάγγειλαν σ' ὅλους τοὺς ἄλλους, τὴ φοβερὴ εἶδηση ἦταν τὰ δικά μου!

Καὶ ἡ εἶδηση ἔλεγε : «Ἐάλω τὸ φρούριον, καὶ τὰ στρατήγεια καὶ τὰ σημαῖα ἄνωθεν ἐν τοῖς πύργοις ἔστησαν»! «Ἐάλω ἡ πόλις»!

Καὶ τί εἶχε ἀπογίνει ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος;

50

Ἀπὸ τὴ στιγμή πού ἐφθασε ἡ φοβερὴ εἶδηση — κ' ἐξακολουθῶ νὰ πιστεύω ὅτι τὰ χεῖλη τὰ δικά μου τὴν ἀνάγγειλαν πρῶτα —, ἄρχισαν νὰ φθάνουν, ἢ μιὰ πάνω στὴν ἄλλη, οἱ πληροφορίες ἐκεῖνες πού ἔδιναν στὴ φοβερὴ καὶ μεγάλη εἶδηση τὸ πιὸ εἰδικό, τὸ ἀφηγηματικὸ καὶ συγκεκριμένο τῆς περιεχόμενου. Ἄρχισαν νὰ γίνονται γνωστὲς οἱ λεπτομέρειες πού συνοδεύουν τὰ μεγάλα γεγονότα.

Καὶ μέσ' στὶς πολλὰς λεπτομέρειες — μέσα σ' ὅλες ἐκεῖνες ποὺ ἔχω μνημονεύσει παραπάνω καὶ ποὺ συνδέονται μὲ τὴν προπαρασκευὴ καὶ τὴ διεξαγωγὴ τῆς μεγάλης καὶ τελεσίδικης μάχης — ξεχώρισε μιὰ: ξεχώρισε ἢ μεγάλη καὶ θαυμασία λεπτομέρεια, ἢ ἀφτασθησὲς ἠθικὸ μεγαλεῖο, ἢ λεπτομέρεια ἐκείνη ποὺ τὸ μέγεθός της εἶναι ἴσο μὲ τὸ μέγα γεγονός· ξεχώρισε ἢ λεπτομέρεια ποὺ εἶναι ἰσοδύναμη μὲ τὴν ἴδια τὴν πτώση τῆς Βασιλεύουσας στὰ χέρια τῶν Τούρκων.

Τὴ λεπτομέρεια αὐτὴ μοῦ τὴν ἀποκάλυψε ὁ Δούκας. Ὁ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος, ἔχοντας πλάϊ του γενναίους συστρατιῶτες, ὄρμησε ἐπάνω στοὺς Τούρκους ποὺ μπῆκαν ἀπὸ τὴν Κερκόπορτα. Καὶ βρισκόταν τὴ στιγμὴ ἐκείνη πλάϊ στὴν πύλη τοῦ Ἀγίου Ρωμανοῦ, ὅπου τὰ τεῖχη εἶχαν γκρεμιστεῖ· χύμηξαν κι' ἀπὸ κεῖ οἱ Τούρκοι, ὅταν ὁ Κωνσταντῖνος καὶ οἱ ἐλάχιστοι γενναῖοι σύντροφοί του βρέθηκαν κυκλωμένοι. Πέφτουν, πολεμώντας σὰ λιοντάρια, ὁ Δὸν Φραγκίσκος ὁ Τολέδος, ὁ Θεόφιλος Παλαιολόγος, ὁ Δημήτριος Καντακουζηνός, ὁ Ἰωάννης ὁ Δαλματηνός, καὶ ὅλοι ὅσοι ἦταν μαζί του. Ὁ Κωνσταντῖνος πολεμοῦσε ἀκόμα· τὰ χέρια καὶ τὰ πόδια του ἦταν γεμάτα αἵματα· χτυποῦσε τοὺς Τούρκους μὲ τὸ σπαθί του ὥσπου διαπίστωσε ὅτι εἶχε ἀπομείνει μόνος. Καὶ τώρα ἔρχεται ἢ λεπτομέρεια ποὺ μοῦ ἀποκάλυψε ὁ Δούκας :

«Ὁ βασιλεὺς οὖν ἀπαγορεύσας ἑαυτὸν, ἰστάμενος βαστάζων σπάθην καὶ ἀσπίδα, εἶπε λόγον λύπης ἄξιον· οὐκ ἔστι τις τῶν Χριστιανῶν τοῦ λαβεῖν τὴν κεφαλὴν μου ἀπ' ἐμοῦ; Ἦν γὰρ μονώτατος ἀπολειφθεῖς. Τότε εἰς τῶν Τούρκων δούς αὐτῶ κατὰ πρόσωπον καὶ πλήξας, καὶ αὐτὸς τῶ Τούρκῳ ἑτέραν ἐχαρίσατο· τῶν ὀπισθεν δ' ἕτερος καιρίαν δούς πληγὴν, ἔπεσε κατὰ γῆς· οὐ γὰρ ἤδεισαν ὅτι ὁ βασιλεὺς ἐστίν, ἀλλ' ὡς κοινὸν στρατιώτην τοῦτον θανατώσαντες ἀφῆκαν».

Ναί, ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος ἔπεσε ὡς «κοινὸς στρατιώτης».

«Ἦν γὰρ ὁ Μάϊος φέρων εἴκοσι ἐννέα».

51

Πρὶν σημειωθεῖ ἓνα μεγάλο καὶ φοβερὸ γεγονός, μοιάζει ἀσύλληπτο, μοιάζει — ὅσο κι' ἂν φοβόμαστε ὅτι θὰ ρθεῖ, ὅσο κι' ἂν εἴμαστε καμμιά φορὰ βέβαιοι ὅτι θὰ ρθεῖ — ἀδύνατο. Δὲ μπορεῖ νὰ τὸ χωρέσει ὁ νοῦς· καὶ ἀκόμα λιγώτερο μπορεῖ νὰ τὸ χωρέσει ἢ καρδιά. Καὶ λέμε, πρὶν σημειωθεῖ, ὅτι, ἂν ὁ Θεὸς ἀποφασίσει νὰ ἐπιβάλλει στὴν καρδιά μας νὰ τὸ δεχθεῖ μέσα της, θάνατο ἀδύνατο νὰ τὸ χωρέσει, καὶ θὰ σπάσει.

Καὶ ὁμως, τὰ φοβερά γεγονότα δὲ σπάζουν τὴν καρδιά. Ἡ πεῖρα

μέ δίδαξε ὅτι, ἐνῶ ἡ καρδιά εἶναι πολὺ εὐθραυστη καὶ μπορεῖ κάτι μικρὸ καὶ ἀσήμαντο νὰ τὴ συντρίψει, δὲν τὴ συντρίβει τὸ πολὺ φοβερὸ καὶ μεγάλο γεγονός. Στὸ ἄκουσμα τοῦ φοβεροῦ γεγονότος, σταματᾷ γιὰ μιὰ στιγμή νὰ λειτουργεῖ, καὶ ἡ διάλειψη αὐτὴ εἶναι ἓνα διάλειμμα ποὺ τὴ σώζει.

Χίλια ἑκατὸν πενήντα περίπου χρόνια ἦταν τὰ χρόνια τῆς αὐτοκρατορίας (ἂν ὑπολογίσω — καὶ π ρ έ π ε ι νὰ ὑπολογίσω — καὶ τὰ χρόνια τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Νικαίας), ἀπὸ τὸν καιρὸ ποὺ ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος εἶχε τὴν ἐμπνευση νὰ μεταφέρει τὴν ἔδρα τῆς ἀπὸ τὴ Δύση στὴν Ἀνατολή καὶ νὰ τὴν κάμει, χωρὶς νὰ τὸ σκεφθεῖ καὶ νὰ τὸ θελήσει ὁ ἴδιος, Ἑλληνική. Ὅταν ἀποφασίζει ὁ Θεὸς νὰ σβῆσει ἀπὸ τὸ πρόσωπο τῆς γῆς ἓνα κράτος ποὺ ἔζησε ἐπάνω ἀπὸ χίλια χρόνια, τὸ γεγονός αὐτὸ ἰσοδυναμεῖ, γιὰ τὸ ἀδύνατο πνεῦμα τῶν ἀνθρώπων, μὲ τὸν κατακλυσμό. Πῶς μπορεῖ νὰ ἐπιζῆσει ὁ κόσμος, χωρὶς Ἑλληνα αὐτοκράτορα; Ἔστω κι' ἂν εἶχε χάσει ὁ αὐτοκράτωρ τὴν αὐτοκρατορία του πολλὰ χρόνια πρὶν, ἢ ἔδρα του — ἢ Βασιλεύουσα — ἐξακολουθοῦσε νὰ ὑπάρχει. Κ' ἐξακολουθοῦσε, πάντως, νὰ ζεῖ ὁ ἴδιος, νὰ φοράει τὰ βασιλικά διαδήματα καὶ παράσημα, νὰ στέφεται στὴν Ἀγία Σοφία, νὰ προσαγορεύεται ὅπως τὸν προσαγόρευαν καὶ ἄλλοτε, ὅταν τὸ κράτος του ἦταν ἰσχυρὸ καὶ προκαλοῦσε τὸ σεβασμὸ καὶ τὸ φόβο. Ἐξακολουθοῦσε, ἂν καὶ ἀνίσχυρος, νὰ νᾶναι ὁ αὐτοκράτωρ τῶν Ῥωμαίων, νὰ νᾶναι πανίσχυρος στὸ ἄμεσο περιβάλλον του, στὸν Βασιλεῖο οἶκο. Ἐξακολουθοῦσε νὰ νᾶναι ὁ διάδοχος τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου, τοῦ Ἡρακλείου, Βασιλείου τοῦ Βουλγαροκτόνου. Ναι, ἔστω καὶ ἀνίσχυρος, ἦταν στὴν οἰκουμένη ὁ βασιλεὺς κατ' ἐξοχὴν.

Ἐχοντας τώρα μπροστὰ μου τ' ἀντίγραφα τῶν ἱστοριῶν ποὺ περιγράφουν τὴν ἄλωση, βλέπω ὅτι ὁ Κριτόβουλος εἶν' ἐκεῖνος ποὺ, περισσότερο ἀπ' ὄλους, προσπάθησε νὰ συλλάβει τὸ μέγεθος τοῦ φοβεροῦ γεγονότος ποὺ σημειώθηκε. Τὸ πρόβλημα ποὺ ἐμφανίζει ὁ Κριτόβουλος (τ' ὄνομά του εἶναι Ἑρμόδωρος Μιχαὴλ Κριτόβουλος) μ' ἔχει ἀπασχολήσει πολὺ. Καὶ μὲ ἀπασχόλησε ἀκόμα περισσότερο ὅταν ἔμαθα ὅτι, ἀφοῦ ἔπεσε ἡ Κωνσταντινούπολη, πῆρε στὴν Ἴμβρο τὴν πρωτοβουλία, γιὰ νὰ σώσει τοὺς κατοίκους τῆς νήσου ἀπὸ τὸν ἐξανδραποδισμό, νὰ στείλει ἀντιπροσώπους στὸν Μωάμεθ. Καὶ τοὺς ἔσωσε τοὺς κατοίκους τῆς Ἰμβρου· ἀνάλαβε ὁ ἴδιος, γιὰ μιὰ περίοδο, τὴ διοίκηση τῆς νήσου, ὡς ὑποτελῆς τοῦ σουλτάνου. Ὅταν πιά, στὸ ἔτος 1466, κυριεύθηκε ἡ Ἰμβρος ἀπὸ τοὺς Βενετούς, πῆγε στὴν Κωνσταντινούπολη, ἔζησε ἐκεῖ τὸ φοβερὸ λοιμὸ τοῦ 1467 (τὸν ἔχει περιγράψει θαυμάσια στὸ βιβλίο του), καί, ἀφοῦ περίμενε κάμποσο καιρὸ ἄδικα νὰ τὸν εὐνοήσῃ

ιδιαίτερα ὁ σουλτάνος, καὶ νὰ διατάξει τὴ μετάφραση τοῦ βιβλίου του στὴν τουρκικὴ καὶ τὴ λατινικὴ γλῶσσα, ἀποσύρθηκε σ' ἓνα μοναστήρι καὶ πέθανε. Μονάχα σὲ θαῦμα πρέπει ν' ἀποδώσω τὸ γεγονός ὅτι ἔφθασε στὰ χέρια μου ἓνα ἀντίγραφο τοῦ βιβλίου του. Θαῦμα, ἐπίσης, ἦταν ὅτι ἔφθασαν στὰ χέρια μου ἀντίγραφα τῶν ἔργων τοῦ Σφραντζῆ, τοῦ Χαλκοκουνδύλη, καὶ μάλιστα κι' αὐτοῦ τοῦ Δούκα. Μόνον ὁ Θεὸς ξέρει πῶς διασώθηκε τὸ χειρόγραφο τοῦ Δούκα καὶ πῶς κατάφερε ἓνας Κρητικὸς ναυτικός, φίλος μου πιστός, ν' ἀνακαλύψει, κάμποσα χρόνια μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Μυτιλήνης, ἓνα ἀντίγραφο (ἴσως, τὸ μοναδικὸ) καὶ νὰ μοῦ τὸ φέρει!

Κανένας Ἕλληνας δὲ θὰ θελήσει ν' ἀναγνωρίσει ὅτι ὁ Κριτόβουλος δὲ ν' ἦταν προδότης τοῦ Γένους. Ὡστόσο, ἐγὼ δὲν τὸν λέω προδότη· γιὰ μένα, ὁ Κριτόβουλος εἶν' ἓνας γνήσιος Ἕλληνας. Ἐσωσε τὴν πατρίδα του τὴν Ἴμβρο ἀπὸ τὸν ἐξανδραποδισμό. Ν' ἀντισταθεῖ ἡ Ἴμβρος στοὺς Τούρκους, αὐτὸ ἦταν ἀδύνατο. Ὄταν τὴν πῆραν οἱ Βενετοί, προτίμησε νὰ πάει στὴν Κωνσταντινούπολη, γιὰ νὰ συμερισθεῖ τὴν τύχη τοῦ ὑπόδουλου Γένους. Δὲν ἦταν, τάχα, ἀρχηγὸς τοῦ ὑπόδουλου Γένους ὁ πατριάρχης Γεννάδιος; Γιατί ἔπρεπε, τάχα, νὰ ζήσει ὁ Κριτόβουλος ἐλεύθερος, ὅταν τὸ Γένος ἦταν ὑπόδουλο; Χρωστοῦσε, ἄλλωστε, στὸν σουλτάνο τὴ σωτηρία τῶν Ἰμβρίων. Ἐνόμισε ὅτι ἔπρεπε νὰ ξοφλήσει τὸ χρέος του, ἀφοῦ ὁ ἴδιος ὁ Μωάμεθ τοῦ εἶχε παραχωρήσει τὸ δικαίωμα νὰναι κυβερνήτης τῆς Ἰμβρου. Ἐκολάκευσε, βέβαια, ὑπερβολικά, ὅπως βλέπω στὸ βιβλίο του (προπάντων στὴν ἀφιέρωση), τὸν σουλτάνο. Οἱ κολακεῖες, ὁμως, βρίσκονται μόνο στὴν ἐπιφάνεια τοῦ βιβλίου του. Τὸ πνεῦμα τοῦ βιβλίου εἶν' Ἑλληνικόν. Καὶ ὁ Μωάμεθ τὸ κατάλαβε. Τὸ βιβλίο, ποὺ φοβοῦμαι ὅτι οἱ Ἕλληνες θὰ περιφρονήσουν, τὸ παραμέρισε καὶ ὁ ἐξυπνότατος Μωάμεθ, καὶ δὲν ἔδωσε τὴν ἐντολὴ νὰ μεταφρασθεῖ στὴν τουρκικὴ γλῶσσα. Ἄν ἐξαίρει τὴν προσωπικότητα τοῦ Μωάμεθ, περιγράφει ὡστόσο ὁ Κριτόβουλος τὶς φοβερὲς πράξεις καὶ τὶς ἱεροσυλίες τῶν Τούρκων, γράφει ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος «μετὰ τῶν ἀπολειφθέντων Ῥωμαίων..., εὐαρίθμων πάνυ, στὰς πρὸ τοῦ σταυρώματος ἀπεμάχετο γενναίως» καὶ «πίπτει μαχόμενος μετὰ τῶν ξὺν αὐτῷ γενναίως», ὑμνεῖ τὸν Κωνσταντῖνο λέγοντας ὅτι ἦταν «δεινὸς εἰπεῖν, δεινὸς δὲ νοῆσαι, δεινότερος δὲ πράγμασιν ὁμιλῆσαι, τῶν μὲν παρόντων ἀκριβῆς γνώμων, ἧπερ ἔφη τις ὑπὲρ Περικλέους, τῶν δὲ μελλόντων ὡς ἐπὶ πλεῖστον τοῦ εἰκότος ἄριστος εἰκαστής, ὑπὲρ τε τῆς πατρίδος καὶ τῶν ἀρχομένων πάντα καὶ ποιεῖν καὶ πάσχειν αἰρούμενος», καὶ φθάνει σὲ μιὰν ἐκτίμηση τοῦ φοβεροῦ συμβάντος ποὺ μόνο σ' ἓνα γνήσιον Ἕλληνα μπορεῖ ν' ἀποδοθεῖ.

Ὁ Κριτόβουλος γράφει : «Καὶ γὰρ ὄντως πάθος μέγα τοῦτο γέγονεν ἐφ' ἡμῶν ἐν μιᾷ δὴ ταύτῃ πόλει οἷον ἐν οὐδεμιᾷ τῶν πάλαι μνημονευομένων τε καὶ ἱστορουμένων μεγάλων πόλεων μεγέθει τε τῆς ἀλούσης πόλεως καὶ ὀξύτητι καὶ ἀποτομῇ τοῦ ἔργου... Ἐάλω Τροία, ἀλλ' ὑπὸ Ἑλλήνων καὶ δέκα ἔτη πολεμουμένη, ὥστε εἰ καὶ τῷ πλήθει τῶν τε ἀπολλυμένων τῶν τε ἐαλωκότων οὐ μείων ἦν ἢ συμφορά, εἰ μὴ καὶ μείζων εἶπειν, ἀλλὰ καὶ ἄμφω ταῦτα ἔφερε τινα κουφισμόν καὶ παραμυθίαν αὐτῇ· οἱ τε γὰρ Ἕλληνες φιλανθρωπότερον τοῖς ἐαλωκόσι προσεφέροντο, τὰς κοινὰς αἰδούμενοι τύχας, ὃ τε συνεχῆς πόλεμος καὶ μακρὸς καὶ τὸ καθ' ἡμέραν τὴν ἄλωσιν προσδοκᾶν παρήρηται τὴν ἀκριβῆ τούτων αἴσθησιν τῶν δεινῶν· τὸ δὲ παρὸν ἀπαραμύθητον ὄλωσεν. Ἐάλω Βαβυλῶν ὑπὸ Κύρου, ἀλλ' οὐδὲν ἐς τὰ καίρια παραβλαβεῖσα, οὐδ' αἰχμαλωσίᾳ δουλεύσασα, οὐδ' ὕβρει γυναικῶν ἐκδοθεῖσα καὶ παιδῶν, ἀλλ' ἦ μόνον δεσπότην ἀλλάξασα, καὶ τοῦτον χρηστὸν ἀντὶ πονηροῦ. Ἐάλω Καρχηδῶν ὑπὸ Σκηπίωνος δῖς, ἀλλὰ τὸ μὲν πρῶτον ὁμήρου δοῦσα καὶ τὰς δαπάνας τοῦ πολέμου παρασχομένη, ἐς χρήματα καὶ μόνον τὴν ζημίαν ἐδέξατο, τὸ δὲ δεύτερον μικρὸν ἀπώτερω μετοικισθεῖσα ζῆν γυναιξὶ καὶ παισὶ καὶ τοῖς ὑπάρχουσι πᾶσι καὶ τοὺς οἰκήτορας ἔχουσα σῶς καὶ κακῶν ἀπαθείς οὐδὲν τοσοῦτον ὑπέστη δεινόν. Ἐάλω Ῥώμη, τὸ μὲν πρῶτον ὑπὸ Κελτῶν τε καὶ Γαλατῶν, ὑπὸ Γόθων τὸ δεύτερον· ἀλλ' οὐδὲν τοσοῦτον παθοῦσα δεινόν, ἀλλ' ἦ μόνον τυραννηθεῖσα μικρὸν καὶ χρήμασι ζημιωθεῖσα καὶ πλούτῳ καὶ δημεύσει τῶν πρώτων οἰκιῶν καὶ ὑπερορία τῶν ἐνδόξων ἀνδρῶν, καὶ πάλιν μικρὸν ὕστερον ἑαυτὴν ἀνακτησαμένη, ἐπὶ μέγα δόξης ἤρθη καὶ πλούτου καὶ δυναστείας καὶ τύχης. Ἐάλω Ἱεροσόλυμα τρίς, ὑπ' Ἀσσυρίων τὸ πρῶτον, ὑπ' Ἀντιόχου τὸ δεύτερον, ὑπὸ Ῥωμαίων τὸ τρίτον· ἀλλὰ τὸ μὲν πρῶτον μετοικίαν μόνην ὑπέστη ζῆν γυναιξὶ καὶ τέκνοις καὶ τοῖς ὑπάρχουσι πᾶσιν ἐς Βαβυλῶνα· ὑπ' Ἀντιόχου δὲ μικρὸν τυραννηθέντες πάλιν εἶχον τὴν πόλιν· ὑπὸ δὲ Ῥωμαίων εἰ καὶ τὰ πάθη τῆς ἀλώσεως ἦσαν οὐ φορητά, ἀλλὰ στάσεις τε ἦσαν ἐν αὐτῇ πολλαὶ καὶ δειναὶ καὶ ἐμφύλια καὶ διαρπαγαὶ καὶ σφαγαὶ καὶ φόνοι τῶν ἐνοικοῦντων τε καὶ τῶν οἰκειοτάτων ἀνόσιοι καὶ πρὸ τοῦ πολέμου καὶ ἐν αὐτῷ τῷ πολέμῳ, ὥστε καὶ ἐν εὐχαῖς ἦν αὐτοῖς πολλάκις τὸ τὴν πόλιν ἄλῶναι, ἀπαλλαγὴν ἐκ τούτου τῶν μεγίστων κακῶν οἰομένοις εὐρέσθαι ἢ τῷ θανάτῳ ἢ τῇ δουλείᾳ. Ὡστε οὐδὲν τὰ τῶν πόλεων ἐκείνων πτώματα πρὸς τὸ ταύτης» (δηλαδή, τῆς Κωνσταντινουπόλεως) «εἰσὶν οἷα καὶ παραβάλλεσθαι».

Ὁ Κριτόβουλος ἐπιχειρεῖ καὶ μιὰν ἄλλη σύγκριση. Συγκρίνει

τὴν πτώση τῆς Βασιλεύουσας στὰ χέρια τῶν Φράγκων μὲ τὴν πτώση τῆς στὰ χέρια τῶν Τούρκων. Καὶ γράφει: «Ἐάλω καὶ ἡ δυστυχὴς αὕτη πόλις πρώην παρὰ τῶν ἑσπερίων γενῶν, ἐξήκοντα ἔτη τυραννουμένη, καὶ πλοῦτον ἀφηρέθη πολὺν καὶ ἀναθήματα καὶ ἱερῶν πλεῖστα καὶ κάλλιστα καὶ πολυτελεῖ, καὶ τὰ λαμπρὰ καὶ σεμνὰ καὶ περιμάχητα ταύτης θεάματα καὶ ἀκούσματα τὰ μὲν ἐς ἑσπέραν μετεκομίσθη, τὰ δ' ἐν αὐτῇ τῇ πόλει πυρὸς γέγονε παρανάλωμα· ἀλλὰ μέχρι τούτων ἦν αὐτῇ ἡ ζημία καὶ τὸ δεινόν· εἰ μὴ δὲ ταῦτα μικρὰ, τῶν οἰκητόρων δὲ οὐδένα ἀποβεβλήκει, οὐδ' ἐς παῖδας καὶ γυναῖκας καὶ τὰ τιμιώτατα παρεβλάβη, ἀλλ' εἶχε πάντας τοὺς ἐνοικοῦντας ἀσινεῖς ὅλως καὶ κακῶν ἀπαθεῖς· καὶ πάλιν ἀπωσαμένη τὴν τυραννίδα καὶ ἑαυτὴν ἀνακτησαμένη ἐς τὴν προτέραν ἦκε κατάστασιν, καὶ βασιλείον ἦν καὶ γενῶν ἦρχε πολλῶν ἐν τῇ Ἀσίᾳ καὶ Εὐρώπῃ καὶ νήσων οὐκ ὀλίγων, καὶ ἐν περιφανείᾳ καὶ πλούτῳ καὶ δόξῃ καὶ λαμπρότητι ἦν, καὶ τῶν καλῶν ἀπάντων ἡγεμῶν καὶ παράδειγμα, καὶ λόγων ἦν ἐστία καὶ παιδείας ἀπάσης καὶ σοφίας καὶ ἀρετῆς καὶ πάντων τῶν καλλίστων ὁμοῦ. Νῦν δ' ὄντως ἐξήκει τὰ κατ' αὐτὴν, καὶ τὰ καλὰ ξυλλήβδην ἔρρει, καὶ ἀφήρηται πάντων, πλούτου, δόξης, ἀρχῆς, περιφανείας, τιμῆς, γένους, λαμπρότητος, ἀρετῆς, παιδείας, σοφίας, ἱερωσύνης, βασιλείας, πάντων ἀπλῶς· καὶ ὅσον ἐς ἄκρον εὐδαιμονίας καὶ τύχης ἤλασε, τοσοῦτον ἐς πυθμένα δυστυχίας καὶ κακοδαιμονίας κατήχθη... καὶ μέχρι τερμάτων τῆς οἰκουμένης προελθοῦσα τῇ δόξῃ, νῦν πᾶσαν ὁμοῦ γῆν τε καὶ θάλασσαν μεστήν πεποίηκε τῶν ἑαυτῆς συμφορῶν καὶ τῆς ἰδίας ἀδοξίας ἐνέπλησε, πανταχοῦ τῆς αὐτῆς κακοδαιμονίας ὑπομνήματα φέρουσα τοὺς οἰκήτορας, ἄνδρας ὁμοῦ καὶ γυναῖκας καὶ παῖδας διασπαρέντας αἰσχυρῶς ἐπ' αἰχμαλωσίᾳ καὶ δουλείᾳ καὶ ὕβρει...».

Καὶ συμπληρώνει ὁ Κριτόβουλος τὶς σκέψεις του μὲ τὴ διαπίστωση μιᾶς περιέργης συγκυρίας: «Ἐγὼ δὲ καὶ τοῦτο παντὸς μᾶλλον θαυμάσας ἔχω, τὴν τε γενομένην ξυγκύρησιν τῶν ὀνομάτων καὶ τὴν τῶν πραγμάτων ἐναντιότητα ἐπὶ τοσαύτης περιόδου ξυνδραμοῦσαν ἐγγὺς πού διακοσίων μάλιστα καὶ χιλίων ἐτῶν. Κωνσταντῖνος γὰρ εὐτυχὴς βασιλεὺς, Ἐλένης υἱός, ἀνέστησέ τε ταύτην» (δηλαδή, τὴν Κωνσταντινούπολη) «καὶ ἐς ἄκρον εὐδαιμονίας καὶ τύχης ἐπῆρε, καὶ πάλιν ἐπὶ Κωνσταντίνου, δυστύχοῦς βασιλέως, Ἐλένης υἱοῦ, ἐάλω τε καὶ ἐς ἐσχάτην δουλείαν τε καὶ κακοδαιμονίαν κατήχθη».

52

Αὐτὸ τὸ φοβερὸ καὶ μέγα γεγονός — τὴν ἄλωση τῆς Βασιλεύ-

ουσας πού ὁ Κριτόβουλος δὲ μπορεῖ νὰ τῆ συγκρίνει μὲ καμμιὰν ἀπὸ τὶς κακὲς μοῖρες πού ἔπληξαν τὴν Τροία, τὴ Βαβυλῶνα, τὴν Καρχηδόνα, τὴ Ρώμη ἢ τὰ Ἱεροσόλυμα — τὸ χῶρεσε ἡ καρδιά μας χωρὶς νὰ σπάσει. Τί ἰσχυρὸ δοχεῖο εἶναι ἡ εὐθραστη καρδιά τοῦ ἀνθρώπου!

Μόλις ἔφθασε στὴ Μυτιλήνη ἡ φοβερὴ εἶδηση, τὴν πιστέψαμε ἀμέσως ὅλοι. Κανενὸς ἡ καρδιά δὲ θέλησε νὰ περάσει ἀπὸ ἓνα στάδιο ἀμφιβολίας, νὰ ταλαντευθεῖ, ν' ἀμφισβητήσῃ τὴ βασιμότητα τῆς φήμης. Οἱ καρδιὲς ὅλων μας προτίμησαν νὰ παραδεχθοῦν ἀμέσως τὸ τετελεσμένο γεγονός. Σὰ νᾶθελαν ν' ἀπαλλαγοῦν, μέσα σ' ἓνα μοναδικὸ δευτερόλεπτο, ἀπὸ τὶς ἀγωνίες μηνῶν καὶ χρόνων, προτίμησαν νὰ παραδεχθοῦν ὡς ἀναμφισβήτητο τὸ ἀνέκκλητο κακὸ παρά νὰ καλλιεργήσουν μέσα τους τὴν ἐλπίδα ὅτι ἡ φήμη μπορεῖ νᾶναι ἀβάσιμη. Εἶναι κι' αὐτὸ μιὰ δύναμη ἢ ἀδυναμία τῆς ἀνθρώπινης καρδιάς· τὸ κακὸ πού, τρέμοντας καὶ ἀγωνιώνοντας, τὸ περιμένει ἀπὸ καιρὸ, τὸ θεωρεῖ, ὅταν ἐπιτέλους φθάνει, σχεδὸν εὐπρόσδεκτο· ἡ ἔλευση τοῦ μεγάλου κακοῦ λυτρώνει τὴν καρδιά μας ἀπὸ τὸν παρατεταμένο φόβο ὅτι ἐπίκειται, ὅτι ἔρχεται! Ἀπὸ τὴ στιγμή πού ἦρθε τὸ μεγάλο κακὸ, ἔπαψε πιά νὰ ἔρχεται! Ἄντὶ νᾶναι ἀδιάκοπα ἐμπρὸς μας, βρίσκεται πιά πίσω μας.

Ἐθρηνήσαμε, βέβαια, ὅλοι μας. Διαβάζοντας τώρα τὸ ἀντίγραφο τοῦ ἱστορικοῦ ἔργου τοῦ Δούκα, βλέπω ὅτι ἀκολούθησε κι' αὐτὸς τὴν παλαιὰ παράδοση τῶν Ἱερεμιάδων κ' ἔδωσε στὸ θρῆνο του τὴ ρητορικὴ μορφή πού ἔχουν χρησιμοποιήσει πολλοὶ ἄλλοι στὸ παρελθόν. Ὅπως ἄλλοτε ὁ Νικήτας Χωνιάτης, θρηνώντας τὴν πτώση τῆς Βασιλεύουσας στὰ χέρια τῶν Φράγκων, ἄρχισε τὸ θρῆνο του μὲ τὶς λέξεις «ὦ πόλις, πόλις, πόλεων πασῶν ὀφθαλμέ!», ἔτσι καὶ ὁ Δούκας ἀρχίζει τὸ δικό του θρῆνο μὲ τὶς λέξεις «ὦ πόλις, πόλις, πόλεων πασῶν κεφαλὴ! ὦ πόλις, πόλις, κέντρον τῶν τεσσάρων τοῦ κόσμου μερῶν! ὦ πόλις, πόλις, Χριστιανῶν καύχημα καὶ βαρβάρων ἀφανισμός! ὦ πόλις, πόλις, ἄλλη παράδεισος φυτευθεῖσα πρὸς δυσμᾶς, ἔχουσα ἕνδον φυτὰ παντοῖα βρίθοντα καρποὺς πνευματικούς! ποῦ σου τὸ κάλλος, παράδεισε;...»

Ὅταν ἔφθασε στὴ Μυτιλήνη ἡ φοβερὴ εἶδηση, οὔτε τοῦ Δούκα ὁ θρῆνος, οὔτε ὁ δικός μου ἦταν ρητορικός. Ἦταν θρῆνος βαθὺς καὶ ἄφωνος. Καὶ δὲν ἔπιασε πολλὴν ὥρα ὁ θρῆνος. Ἀφοῦ διαπιστώσαμε ὅτι ἡ καρδιά μας χῶρεσε τὸ φοβερὸ γεγονός χωρὶς νὰ σπάσει, κυριευθήκαμε ἀπὸ μιὰν ἀκατανίκητη περιέργεια· ἀπὸ τὴν περιέργεια νὰ μάθουμε τὶς λεπτομέρειες, νὰ συλλέξουμε πληροφορίες γιὰ τὸ καθετί· κυριευθήκαμε ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία νὰ μεταβάλουμε τὸ μέγα γεγονός σὲ ἄθροισμα πολλῶν περιστατικῶν, σὲ ἄθροισμα λεπτομερειῶν.

Ἡ περιέργεια αὐτὴ σώζει τὸν ἄνθρωπο στὶς πολὺ δύσκολες ὥρες. Ἔτσι, ἐβδομάδες ὀλόκληρες καὶ πολλές, ἀφιερωθήκαμε — ὁ Δούκας, ἐγώ, καὶ ὄλοι μας στὴ Μυτιλήνη — στὴ συλλογὴ πληροφοριῶν. Ὁ Δούκας, ὡς σύμβουλος τῶν ἡγεμόνων τῆς Λέσβου, εἶχε, βέβαια, καὶ ἄλλες φροντίδες. Ἔστειλε ἀνθρώπους στὴ Χίο, στὴν Πελοπόννησο, στὴν Ἰμβρο, στὴ Λήμνο καὶ ἄλλοῦ, γιὰ νὰ μάθει τί σκέπτονται οἱ Χριστιανοὶ ἄρχοντες τῶν ἄλλων αὐτῶν τόπων, καὶ γιὰ νὰ συντονίσει μαζί τους τὴ διαγωγὴ ποὺ θὰ τηροῦσε καὶ ἡ Λέσβος ἀπέναντι τοῦ σουλτάνου Μωάμεθ ποὺ ἦταν πιά ὁ πορθητῆς, ὁ νικητῆς. Τὸν ἐνδιέφερε νὰ μάθει, προπάντων, ποιά θάταν ἡ στάση ποὺ θὰ τηροῦσαν οἱ Παλαιολόγοι τῆς Πελοποννήσου, οἱ ἀδελφοὶ τοῦ μάρτυρος Κωνσταντίνου, ὁ Δημήτριος καὶ ὁ Θωμᾶς. Γνωρίζαμε, βέβαια, ὅτι σ' ὀλόκληρο τὸ διάστημα τῆς πολιορκίας εἶχαν ἀκολουθήσει τὴν πολιτικὴ μιᾶς ἄψογης οὐδετερότητας. Ὡστόσο, δὲν ξέραμε τί θάκαναν μετὰ τὴν πτώση τῆς Βασιλεύουσας καὶ τὸν ἥρωϊκὸ θάνατο τοῦ τελευταίου αὐτοκράτορος. Δὲ θάπρεπε, τάχα, ν' ἀνακηρυχθεῖ ὁ ἓνας ἀπὸ τοὺς δυὸ ἀδελφοὺς αὐτοκράτωρ στὸν Μυστρά, ἔστω κι' ἂν εἶχε πέσει ἡ Βασιλεύουσα; Δὲν ἀνακηρύχθηκε, τάχα, αὐτοκράτωρ ὁ Θεόδωρος Λάσκαρις στὴ Νίκαια;

Πάντως, παράλληλα μὲ τὶς πολιτικὲς φροντίδες του, εἶχε ἐπιδοθεῖ ὁ Δούκας καὶ στὴ συλλογὴ πληροφοριῶν σχετικῶν μὲ τὴν ἄλωση. Καὶ ἀρχίσαμε, ἔτσι, νὰ μαθαίνουμε ὅσα σημειώθηκαν στὶς 28 καὶ 29 Μαΐου. Ὅσα ἐγιναν ὡς τὴ στιγμὴ ποὺ σκοτώθηκε ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος, τὰ ἐμνημόνευσα παραπάνω (συνδυάζοντας τὶς πληροφορίες ποὺ εἶχαμε τότε στὴ Μυτιλήνη μὲ ὅσα διαβάζω τώρα στ' ἀντίγραφο τῶν ἱστορικῶν βιβλίων ποὺ ἔχω ἐμπρὸς μου). Τί ἐγινε, ὁμως, μετὰ τὸν ἥρωϊκὸ θάνατο τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου;

53

Διασταυρώνοντας τὶς πληροφορίες ποὺ συλλέξαμε τότε στὴ Μυτιλήνη μὲ ὅσα διαβάζω τώρα στὰ βιβλία ποὺ ἔχω ἐμπρὸς μου, καταλήγω στὸ συμπέρασμα ὅτι, στὰ ξημερώματα τῆς φοβερῆς ἐκείνης ἡμέρας τῆς 29ης Μαΐου (καὶ φαίνεται ὅτι, μόλις ἔβγαινε ὁ ἥλιος, σκοτώθηκε ὁ Κωνσταντῖνος καὶ ἔδωσε ἡ αὐτοκρατορία), ἡ κατάσταση στὴν Κωνσταντινούπολη παρουσίαζε τέσσερες φάσεις.

Ἡ μιὰ φάση ἦταν ἡ ἥρωϊκὴ· ἦταν ἡ ἀντίσταση ποὺ ἐξακολούθησαν, ὥρες ὀλόκληρες, νὰ προβάλλουν μερικὰ γενναῖα μικρὰ τμήματα, προπάντων οἱ Κρήτες ναυτικοί. Ἡ δεύτερη φάση ἦταν ὁ πανικὸς καὶ ἡ φυγὴ. Ἡ τρίτη συνδέεται μὲ τὸ τραγικὸ ξάφνιασμα «τῶν νέων καὶ νεανίδων» στὰ κρεββάτια τους, ὅταν μπῆκαν τὰ στίφη

τῶν ἀσεβῶν κ' ἔπεσαν ἐπάνω τους. Καί ἡ τέταρτη φάση ἦταν ἡ συρροή ἐνὸς ἀμέτρητου πλήθους πιστῶν στήν Ἁγία Σοφία. Καί οἱ τέσσερες αὐτές φάσεις ἦταν συγχρονισμένες. Ἡ Κωνσταντινούπολη εἶναι μιὰ πόλη τεράστια σ' ἔκταση. Ἔτσι, δὲν εἶναι διόλου παράδοξο τὸ ὅτι, γιὰ κάμποσες ὥρες, ἡ κατάσταση ἦταν ἀπόλυτα συγκεχυμένη, καί τὰ γεγονότα δὲν ἦταν παντοῦ ὁμοιόμορφα. Ἄλλοῦ σημειωνόταν πανικός καί ἄλλοῦ ἐξακολουθοῦσε ἡ ἥρωϊκή ἀντίσταση. Ἄλλοῦ οἱ ἄνθρωποι κοιμόνταν ἀκόμα καί ἄλλοῦ ἀγρυπνοῦσαν, συγκεντρωμένοι στή Μεγάλη Ἐκκλησία, καί ἀπευθύνοντας ἀγωνιώδεις προσευχές στὸν Ὑψιστο.

Γιὰ τὴν ἥρωϊκή σελίδα ποὺ ἔγραψαν οἱ Κρηῖτες μιλάει, στὸ Χρονικό του, ὁ Σφραντζῆς :

«Ἐλθόντων δὲ τῶν Τούρκων καί τοὺς ἐν τοῖς ἔσωθεν τείχεσι Χριστιανούς μετὰ ἐλεβολίσκων καί βελῶν καί τόξων καί πετρῶν ἐναπολειφθέντας ἐδίωξαν, καί ἐγκρατεῖς πάντων ἐγένοντο, ἄνευ δὲ τῶν πύργων τῶν λεγομένων Βασιλείου Λέοντος καί Ἀλεξίου, ἐν οἷς ἐστήκεισαν οἱ ναῦται ἐκεῖνοι οἱ ἐκ τῆς Κρήτης· αὐτοὶ γὰρ γενναίως ἐμάχοντο μέχρι καί τῆς ἕκτης καί ἑβδόμης ὥρας καί πολλοὺς Τούρκους ἐθανάτωσαν, καί τοσοῦτον πλήθος βλέποντες καί τὴν πόλιν δεδουλωμένην πᾶσαν αὐτοὶ οὐκ ἤθελον δουλωθῆναι, ἀλλὰ μᾶλλον ἔλεγον ἀποθανεῖν κρεῖττον ἢ ζῆν. Τοῦρκος δὲ τις τῶ ἀμηνῶ ἀναφορὰν ποιήσας περὶ τῆς τούτων ἀνδρίας, προσέταξεν ἵνα κατέλθωσι μετὰ συμβάσεως καί ὤσιν ἐλεύθεροι αὐτοὶ τε καί ἡ ναῦς αὐτῶν καί πᾶσα ἀποσκευὴ ἦν εἶχον. Καί οὕτως γενομένων πάλιν μόλις ἐκ τοῦ πύργου τούτους ἔπεισαν ἀπελθεῖν».

Ἡ σκηνὴ αὐτὴ εἶναι ἠθικὰ μεγάλη. Ὁ ἥρωϊσμός τῶν Κρητῶν ἦταν τέτοιος ποὺ τὸν σεβάσθηκε καί αὐτὸς ὁ Μωάμεθ πού, μ' ὅλη τὴν ἀνιση ἠθικὴ προσωπικότητά του, ἤξερε νὰ θαυμάζει καί νὰ σέβεται τοὺς γενναίους.

Καί μιλάει ὁ Σφραντζῆς καί γιὰ τὸ δεύτερο μικρὸ τμῆμα ποὺ ἐξακολούθησε τὴν ἀντίσταση (ἀλλὰ πού, γιὰ νὰ μπορέσει νὰ διαφύγει χωρὶς συμφωνία μὲ τοὺς Τούρκους, θὰ σταμάτησε τὴ μάταιη ἀντίσταση προτοῦ τὴ σταματήσουν οἱ Κρηῖτες) :

«Καί δύο μὲν αὐτάδελφοι Ἰταλοί, Παῦλος καί Τρωῖλος τοῦνομα (τί νᾶγινε, τάχα, ὁ τρίτος ἀδελφὸς Βοκκιάρδος, ὁ Ἀντώνιος; μήπως εἶχε σκοτωθεῖ;) «ἐν τῶ διατεταγμένῳ αὐτοῖς τόπῳ» (ἂν ἔμειναν, πράγμα ἀμφίβολο, ὡς τὸ τέλος τῆς πολιορκίας στὸν τομέα ποὺ τοὺς εἶχε ἐμπιστευθεῖ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὁ Κωνσταντῖνος, πρέπει ὁ τόπος αὐτὸς νᾶταν ἡ πύλη ἡ Χαρσία ἢ τῆς Ἀδριανουπόλεως, τὸ Μυριάνδρον) «μετὰ καί ἐτέρων πολλῶν γενναίως ἐμάχοντο καί τοὺς πολεμίους κακῶς ἀπεδίωχον καί οὐκ ἀγενῆ συμπλοκὴν καί σύρ-

ραξιν ἐποίουν, καὶ φόνος ἦν ἀναμεταξύ, λέγω τῶν δύο μερῶν τῶν μαχομένων καὶ ὑπερμαχοούντων. Στραφεῖς δὲ ὁ Παῦλος καὶ ὄρων τοὺς πολεμίους ἔσωθεν τῆς πόλεως λέγει τῷ ἀδελφῷ αὐτοῦ· ὦ φρίξον ἦλιε! ὦ στέναξον γῆ! ἐάλω ἡ πόλις, ἡμεῖς δὲ τοῦ πολεμεῖν παρῆλθεν ἡ ὥρα· ἀλλ' ὑπὲρ τῆς σωτηρίας ἡμῶν, εἰ δυνατόν, φροντίσωμεν'». Καὶ κατὰ φεραν οἱ γενναῖοι αὐτοὶ Ἴταλοὶ, ἀνοίγοντας δρόμο μέσ' στὸ χάος ποῦ ἐπικρατοῦσε στὴ Βασιλεύουσα, νὰ διαφύγουν στὸν Γαλατᾶ· ἀπὸ κεῖ ἐπιβιβάσθησαν σὲ πλοῖα καὶ σώθηκαν, ὅπως καὶ τόσοι ἄλλοι ξένοι ποῦ εἶχαν ἐγκαταλείψει τὸν ἀγῶνα πρὶν ἀπ' αὐτοὺς. Ὁ τεράστιος Τουρκικὸς στόλος στὸν Κεράτιο κόλπο καὶ στὴν Προποντίδα δὲ μπόρεσε νὰ ἐμποδίσει σχεδὸν κανένα πλοῖο νὰ φύγει. Καὶ ἂν ἀκόμα παραδεχθῶ ὅτι θάταν σὲ θέση νὰ ἐμποδίσει τὰ πλοῖα νὰ φύγουν, οἱ ἄνδρες τοῦ Τουρκικοῦ στόλου δὲ θὰ σκέφθησαν κἂν ἓνα τέτοιο πρᾶγμα, γιατί τῶρα πιά ὁ νοῦς τους ἦταν ἀφιερωμένος μόνο στὴ λεηλασία.

Καὶ αὐτὸς ὁ Κριτόβουλος, χωρὶς νὰ προσδιορίζει ποιά τμήματα Ἑλλήνων ἐξακολούθησαν, κί' ἀφοῦ οἱ Τούρκοι εἶχαν μπεῖ στὴν πόλη, νὰ μάχονται, γράφει μὲ τρόπο πολὺ χαρακτηριστικὸ τ' ἀκόλουθα λόγια :

«Οἱ δὲ ἐπὶ τοῦ ἑτέρου τείχους τεταγμένοι τε καὶ μαχόμενοι κατὰ γῆν τε καὶ θάλασσαν δυστυχεῖς Ῥωμαῖοι νομίζοντες σῶς εἶναι τὴν πόλιν καὶ κακῶν ἀπαθῆ καὶ παιδῶν καὶ γυναῖκας ἐλευθέρους (οὐδὲ γὰρ ἤδεσαν πῶς τὰ γινόμενα), εὐρώστως τε ἠγωνίζοντο καὶ μετὰ ῥώμης ἠμύνοντο τοὺς ἐπιόντας καὶ ἀπεωθοῦντο λαμπρῶς τοὺς ἐπιβαίνειν πειρωμένους τοῦ τείχους. Ὡς δὲ κατὰ νώτου τε εἶδον τοὺς πολεμίους καὶ βάλλοντας ἀπὸ τῶν ἔνδον καὶ τῆς πόλεως αὐτοὺς, καὶ παιδῶν καὶ γυναῖκας ἠνδραποδισμένους ἐώρων καὶ ἀπαγομένους αἰσχρῶς, οἱ μὲν αὐτῶν ἀθυμία ληφθέντες ἐρρίπτουν σφᾶς αὐτοὺς μετὰ τῶν ὀπλῶν ἀπὸ τοῦ τείχους καὶ ἀπέθνησκον, οἱ δὲ ἀπογνόντες τοῖς ὅλοις καὶ τὰ ὄπλα τῶν χειρῶν ἐκλυομένων ἤδη ἀπολύοντες, παρεδίδουν αὐτοὺς τοῖς ἐχθροῖς ἀμαχί χρήσασθαι ὅ τι καὶ βούλοιντο».

Μᾶς μιλάει ὁ Κριτόβουλος καὶ γιὰ τὴν τύχη τοῦ Ὁρχάν, τοῦ θεοῦ τοῦ σουλτάνου Μωάμεθ, ποῦ μὲ τὸ μικρὸ τμήμα Τούρκων ποῦ τοῦ ἦταν πιστοί, ἐξακολούθησε, ὅσο ἐπαιρνε περισσότερο, τὸν ἀγῶνα. «Ἐτυχε δ' ἐκεῖσε τότε παρῶν καὶ μαχόμενος ἐπὶ τοῦ τείχους ξὺν αὐτοῖς» (δηλαδή, πλάϊ στοὺς Ἕλληνας ἐκείνους ποῦ δὲν ἤξεραν ὅτι οἱ ἐχθροὶ εἶχαν εἰσβάλλει στὴν πόλη) «καὶ Ὁρχάνης ὁ τοῦ βασιλέως» (Μωάμεθ) «θεῖος, τοῦ Ἀτουμάνων γένους, ὃν εἶχε βασιλεὺς Κωνσταντῖνος ἐν τῇ πόλει, ἐν πολλῇ ἄγων θεραπείᾳ τε καὶ τιμῇ δι' ἐλπίδος, φυγάδα πρὸ πολλοῦ ὄντα διὰ τὸν φόβου

τοῦ ἀδελφοῦ» (δηλαδή, τοῦ Μουράτ)· «ἐζήτει γάρ αὐτὸν ἀνελεῖν· ὅς ἰδὼν τὴν τῆς πόλεως ἄλωσιν καὶ θέλων ἑαυτὸν ἐκσῶσαι, πρῶτον μὲν ἐβουλήθη λαθῶν διαδραῖσαι, ὡς εἰς τῶν ἀπὸ τῆς στρατιᾶς τῆ τε σκευῆ καὶ τῆ τῆς φωνῆς ὁμοιότητι· ὡς δὲ εἶδε ὅτι γνωσθεῖς τε καὶ διωκόμενος (ἦσαν γὰρ οἱ ἀναγνόντες αὐτόν), ῥίπτει ἑαυτὸν εὐθύς κατὰ τοῦ τείχους καὶ ἀποθνήσκει. Οἱ δὲ στρατιῶται δραμόντες αἴρουσιν αὐτοῦ τὴν κεφαλὴν ἀποταμόντες καὶ ἀπήγαγον τῷ βασιλεῖ· καὶ γὰρ ἐζήτει αὐτόν διὰ σπουδῆς ἢ ζῶντα ἢ τεθνεῶτα ἰδεῖν». Ὁ Λαόνικος Χαλκοκονδύλης ἐπιβεβαιώνει τὴν πληροφορία τοῦ Κριτόβουλου καὶ γράφει ὅτι ὁ Ὀρχάν «ἔβαλεν ἑαυτὸν κατὰ τοῦ πύργου καὶ ἀπέθανεν». Ὁ Δούκας, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, εἶχε τὴν πληροφορία ὅτι δὲν πέθανε ἀμέσως, ἀλλὰ «εἰς τῶν αἰχμαλώτων τῶν Ῥωμαίων» (ἡ αἰσχρὴ πράξις τοῦ κακοῦ αὐτοῦ Ἕλληνας εἶναι μιὰ κηλὶδα στὶς ὑπέροχες σελίδες ποὺ ἔγραψε τὸ Γένος τὶς ἡμέρες ἐκεῖνες) «καταπραγματευσάμενος τὴν αὐτοῦ ἐλευθερίαν εἶρηκε τῷ ναυάρχῳ, εἰ ἐλευθερώσεις με σήμερον, ἔχω σοι δοῦναι τὸν Ὀρχάν καὶ τὸν μεγαδοῦκαν ὁμοῦ»· (ὁ Λουκᾶς Νοταρᾶς ἦταν μαζί μὲ τὸν Ὀρχάν — ὁ τελευταῖος εἶχε μεταμφιεσθεῖ σὲ Χριστιανὸ μοναχὸ — μέσ' στὸ πλῆθος τῶν αἰχμαλώτων). «Τότε ἀκούσας ὁ ναύαρχος ὤμοσε τοῦ ἐλευθερώσαι αὐτόν. Καὶ τότε δείξας τὸν μελαμόρον Ὀρχάνην, καὶ μαθὼν ὅτι κατ' ἀλήθειαν ἐκεῖνός ἐστιν, ἀπέτεμε τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ. Τὸν δὲ μεγαδοῦκα ζῶντα καὶ τὴν κεφαλὴν τοῦ Ὀρχάν λαβὼν εἰς τὸν ἡγεμόνα» (δηλαδή, στὸν Μωάμεθ) «ἀπήγαγεν ἐν τῷ Κοσμηδίῳ». Ὁ σουλτάνος ἦταν ἀκόμα ἔξω ἀπὸ τὰ τείχη, περιμένοντας νὰ ξεκαθαρίσει ἢ κατάστασις τὴν πόλιν.

54

Ἐνῶ οἱ Κρήτες καὶ ἄλλα μικρὰ τμήματα ἐξακολουθοῦσαν ν' ἀγωνίζονται, ὁμάδες στρατιωτῶν ποὺ βρῖσκονταν στοὺς τομεῖς ἢ πλάϊ στοὺς τομεῖς ὅπου εἶχαν ἤδη εἰσβάλει οἱ Τοῦρκοι, ἐδημιούργησαν, φεύγοντας γιὰ νὰ σωθοῦν, ἕνα κύμα φοβεροῦ πανικοῦ. Ἡ φάσις τοῦ πανικοῦ καὶ τῆς φυγῆς (μιᾶς μοιραίας, στὴν περίπτωσις αὐτή, φυγῆς) συγχρονίσθηκε μὲ τὴ φάσις τῶν ἡρωϊκῶν προσπαθειῶν σὲ ἄλλους τομεῖς τῶν τειχῶν.

Ὅμαδες Ἰταλῶν — πρῶτες οἱ ὁμάδες τῶν ἀνδρῶν τοῦ Ἰουστινιάνη — ἄρχισαν, διασχίζοντας τὴν πόλιν, νὰ φεύγουν πρὸς τὸν Κεράτιο κόλπο καὶ πρὸς τὸν Γαλατᾶ, γιὰ νὰ μποῦν στὰ πλοῖα καὶ νὰ σωθοῦν. Ἀλλὰ καὶ ὁμάδες Ἑλλήνων — στρατιωτῶν ἀπελπισμένων πού, χωρὶς νᾶχουν τὴν πιθανότητα ἢ καὶ τὴν πρόθεσις νὰ φύγουν, νόμιζαν ὅτι, γυρίζοντας στὰ σπίτια τους, θὰ μπορούσαν νὰ προστατεύσουν τὶς γυναῖκες καὶ τὰ παιδιὰ τους — ἄρχισαν νὰ διασχίζουν, τρέχοντας, τοὺς δρόμους. Ὁ Δούκας, βασισμένος σὲ

θετικές πληροφορίες, μοῦ ἔλεγε (καί τὸ ζωηρὸ ἀφηγηματικὸ του ὕφος κατάφερε νὰ τὸ διασώσει, ὅπως βλέπω τώρα, καί στὸ γραπτό του λόγο) ὅτι «πρωΐας... οὔσης, ἔτι λυκοφεγγούσης τῆς ἡμέρας, τινὲς τῶν Ῥωμαίων ἐν τῇ εἰσβολῇ τῶν Τούρκων καί τῇ φυγῇ τῶν πολιτῶν ἔφθασαν φεύγοντες τοῦ καταλαβεῖν τὰς οἰκίας καί προμηθεύσασθαι τὰ τέκνα καί τὴν γυναῖκα. Διαβαίνοντες οὖν τοῖς μέρεσι τοῦ ταύρου καί περαιοῦντες τὸν κίονα τοῦ σταυροῦ, αἱματοφόρτοι ὄντες ἠρωτῶντο παρὰ τῶν γυναικῶν τί ἄρα τὸ ἀποβάν. Ὡς οὖν ἤκουσαν τὴν ἀπευκτέαν ἐκείνην φωνὴν ἐντὸς τοῦ τείχους τῆς πόλεως πολέμιοι κατασφάττοντες τοὺς Ῥωμαίους, τὸ μὲν πρῶτον οὐκ ἐπίστευσαν, ἀλλὰ μᾶλλον καί ὑβρίσαντες καί ἐξουθενίσαντες ὡς ἀπαίσιον μηνυτὴν. Ὅπισθεν δὲ τούτου καί ἕτερον καί μετ' αὐτὸν ἄλλον, ὅλους αἱματοφύρτους, ἔγνωσαν ὅτι ἠγγικεν ἐν χεῖλεσι τὸ ποτήριον τῆς ὀργῆς τοῦ κυρίου».

Ὅταν μπαίνει ὁ ἐχθρὸς σὲ μιὰ πόλη, ἡ ὥρα ἐκείνη πρέπει νὰναι φοβερή. Εἶναι ὥρα μεγάλου μυστηρίου. Ἄγια μυστήρια εἶναι κ' ἐκεῖνα ποὺ εἶναι φριχτά, ἐκεῖνα ποὺ ἔχουν σχέση μὲ τὴν ὀργὴ τοῦ Κυρίου. Μιὰ πόλη — τὴν πόλη μας — τὴ χτίζουμε, τὴ στολίζουμε, τὴν ἀγαπᾶμε· ἐκεῖ μέσα εἶναι τὸ σπίτι μας, οἱ τάφοι τῶν πατέρων μας, τὰ ἴχνη τῶν βημάτων ὅλων τῶν ἀγαπημένων μας προσώπων· ἐκεῖ μέσα ἔχουμε χαράξει καί ἀνοίξει, μὲ τὸ μόχθο τῶν χεριῶν καί τῆς καρδιᾶς μας, τοὺς δρόμους ποὺ ἐπάνω τους ἐλπίζουμε καί ὑπολογίζουμε νὰ βαδίσουν τὰ παιδιὰ μας. Ἐνδιαφερόμαστε λιγώτερο νὰ ζήσουμε ἐμεῖς οἱ ἴδιοι, καί περισσότερο νὰ ζήσει ἡ πόλη μας. Δὲν ὑπάρχει λιθάρι ποὺ νὰ μὴν εἶναι ἱερό, δὲν ὑπάρχει γωνιὰ ποὺ νὰ μὴν εἶναι συνυφασμένη μὲ κάποιαν ἀνάμνηση, δὲν ὑπάρχει σημεῖο στὸν ὀρίζοντα ποὺ νὰ μὴν τῶχουμε ἀνακαλύψει καί συνδέσει μὲ τὴν πόλη μας· ἀκόμα καί τὸ καθετὶ — τὸ ἐλάχιστο πρᾶγμα — εἶναι στὴν πόλη μας τὸ πᾶν. Καί μπαίνει ὁ ἐχθρὸς. Εἰσβάλλουν τὰ στίφη τῶν ξένων, τῶν ἀσεβῶν, τῶν βαρβάρων. Ἄσεβεῖς καί βάρβαροι εἶναι ἀκόμα καί οἱ ἴδιοι οἱ Χριστιανοί, ὅταν μπαίνουν σὲ μιὰ πόλη ποὺ δὲν εἶναι δική τους. Μὲ ποιοῦ δικαίωμα μπαίνουν σὲ μιὰ ξένη πόλη ποὺ δὲν τὴν ἔχουν ἀγαπήσει καί πονέσει; Μονάχα ἡ ἀγάπη καί ὁ πόνος μᾶς δίνουν τὸ δικαίωμα νὰ θεωροῦμε κάτι τι δικό μας.

Ἄν οἱ σκέψεις αὐτὲς εἶναι σωστὲς, εἶναι σωστὲς εἴτε πρόκειται γιὰ μιὰ μικρὴ καί ἀσήμαντη πόλη, εἴτε πρόκειται γιὰ τὴν Κωνσταντινούπολη ποὺ εἶναι (ἢ, μᾶλλον, ἦ τ α ν) ἡ «πόλις» κατ' ἐξοχὴν. Ὡστόσο, στὴν Κωνσταντινούπολη, τὴν τεράστια σ' ἔκταση, ἡ εἰσβολὴ τοῦ ἐχθροῦ πῆρε καί τὴ μορφὴ ἐνὸς ψυχολογικά πολύπλοκου φαινομένου. Ἡ εἰσβολὴ δὲ σήμανε καί τὴν ἄμεση, σὲ λίγες στιγμὲς, κατάληψη ὁλόκληρου τοῦ χώρου ποὺ ἦταν ὁ χῶρος

της. Ἔτσι, ὁ πανικός ἦταν σὰν ἕνας χεῖμαρρος πού, ἐνῶ ἀνοιγε, μέ τὸ ἀπότομο καὶ φοβερό του ρεῦμα, τὶς κοῖτες του σ' ὀρισμένες συνοικίες, ἄφηνε ἄλλες ἀπρόσβλητες.

55

Ἔτσι, σημειώθηκε ἡ τρίτη φάση πού παρουσίασε, τὸ τραγικὸ ἐκεῖνο πρωῖνό, ἡ ἄλωση. Σὲ κάμποσα ἀρχοντικά (ἢ καὶ ἄλλα) σπίτια, οἱ νέες κοπέλες καὶ τ' ἀγόρια κοιμόνταν. Ἡ πολιορκία εἶχε διαρκέσει περίπου ὀχτῶ ἐβδομάδες, καὶ ὅταν ἕνας κίνδυνος παρατείνεται πολὺ — καὶ ἐκκρεμεῖ, χωρὶς νὰ πραγματοποιεῖται ἀμέσως ἢ ἔστω τὶς πρῶτες μέρες — οἱ ἄνθρωποι συνηθίζουν τὸ καθεστῶς τοῦ κινδύνου γίνεται ἕνα αὐτονόητο καθημερινὸ καθεστῶς· καὶ οἱ ἄνθρωποι, σὰ νὰ μὴ συμβαίνει τίποτε τὸ ἔκτακτο, πέφτουν καὶ κοιμοῦνται στὴν ὥρα τους, καὶ δὲ βιάζονται τὸ πρωῖ νὰ ξυπνήσουν.

Σύμφωνα μέ τὶς πληροφορίες, πού κατάφερε νὰ συλλέξει ὁ Δούκας, «εἰς τὸν τοῦ πρωτοστράτορος οἶκον ἐμβάντες» (οἱ Τοῦρκοι.) «θησαυροὺς ἤνοιξαν τοὺς πρόπαλαι θησαυρισθέντας ἐξ ἡμερῶν παλαιῶν, ἐξυπνίζοντες τὰς εὐγενίδας ἐκ τῆς κοίτης· ἦν γὰρ ὁ Μάϊος φέρων εἴκοσι ἑννέα, καὶ ὁ πρωῖνός ὕπνος ἠδύς ἦν ἐν ὀφθαλμοῖς τῶν νέων καὶ νεανίδων· ὡς χθὲς γὰρ καὶ πρόκριτα, θαρρῶντες ἀμερίμνως ἐκοιτάζοντο».

Ἡ λεπτομέρεια αὐτὴ κλείνει μέσα της μιὰ μεγάλη τραγικότητα. Ἡ ἀπότομη μετάπτωση ἀπὸ τὸν γλυκὸ πρωῖνὸ ὕπνο στὸ ἀπαίσιον θέαμα ἐχθρῶν πού εἰσβάλλουν στοὺς κοιτῶνες, ἔτοιμοι νὰ μετατρέψουν τὰ ὄνειρα τῶν κοριτσιῶν καὶ τῶν ἀγοριῶν σὲ μιὰ χυδαία πραγματικότητα, πρέπει νάταν ἡ πιὸ μεγάλη τιμωρία πού ἐπιφυλάχθηκε στὶς ψυχὲς καὶ στὰ κορμιά τῶν νέων. Ἀφοῦ τὸ θέλησε ὁ Θεός, ἔπρεπε νὰ γνωρίσουν καὶ τὰ τρυφερὰ νιάτα τῆ σκληρότερη δοκιμασία. «Τὸ ποτήριον τῆς ὀργῆς τοῦ κυρίου» ἔπρεπε νὰ φθάσει στὰ χεῖλη ὄλων.

56

Ἡ τέταρτη φάση, χρονικὰ παράλληλη μέ ὅλες τὶς ἄλλες πού παρουσίασε ἡ ἄλωση στὶς πρῶτες ὥρες της, συνδέεται μέ τὸ φαινόμενο τοῦ πανικοῦ πού μ' ἀπασχόλησε παραπάνω.

Ὁ Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, ψυχρὸς καὶ συγκρατημένος (τὸν ἐμπόδιζε καὶ ἡ γλῶσσα, πού χρησιμοποιοῦσε, νάναί λιγώτερο ψυχρὸς), γράφει στὸ βιβλίο του :

«Οἱ δὲ Ἕλληνες πρῶτον μὲν, ὡς ἡ φήμη διέδραμεν, ὡς ἐάλω ἡ πόλις, οἱ μὲν φυγῇ ὤρμηντο ἐπὶ τὸν λιμένα ἐς τὰς ναῦς τῶν Οὐενετῶν καὶ Ἰανυῖων, καὶ πολλοὶ ἐς τὰ πλοιάρια ἐσβάλλοντες σπουδῆ καὶ ἀκόσμως ἀπώλοντο καταδυομένων τῶν πλοιαρίων... Οἱ δὲ

πυλωροὶ τῆς πόλεως, ἀγνωμοσύνη κακοδαίμονι χρησάμενοι, ὡς ἐώρων τοὺς Ἕλληνας ἐπὶ τὰς ναῦς τραπομένους, φυγῇ ὠρμημένους σώζεσθαι ἐς τὰς ναῦς, οἴομενοι ὡς εἰ ἐπικλείσαιεν ἐς τὰς θύρας, ἀναγκασθεῖεν οἱ Ἕλληνες ἐπιστραφέντες ἀμύνεσθαι, καὶ κατὰ τινα χρησμὸν ἀδόμενον ἐν τῇ πόλει, ὡς τῶν πολεμίων ἄχρι τοῦ Ταύρου χώρου τῆς πόλεως ἐπιγενομένων καὶ ἐπικειμένων τοὺς ἐν τῇ πόλει συστραφέντας ἀνάγκη ἀμυνομένους ἐκβαλεῖν τοὺς πολεμίους καὶ αὐτοὺς ἴσχειν τὴν πόλιν, ἐν ταύτῃ, οἶμαι, τιθέμενοι τῇ δόξῃ τὰς κλεῖς ἄνω ἀπὸ τοῦ τείχους ἔξω ἀπέρριψαν. Οἱ δὲ ἄνδρες τε καὶ γυναῖκες, πλήθος πολὺ γενόμενοι ἐνταῦθα ἐπιρρεόντων αἰεὶ συχνῶν, ἐτράποντο ἐπὶ τοῦ μεγίστου νεῶ τῆς πόλεως, τῆς ἀγίας Σοφίας καλουμένης, καὶ ἐνταῦθα συνελέγοντο ἄνδρες τε καὶ γυναῖκες καὶ παῖδες».

Ὁ Δούκας μοῦ διηγήθηκε τὴ σκηνὴ αὐτὴ — καὶ ὅσα φοβερὰ ἐπακολούθησαν — μὲ τὸ ζωηρὸ καὶ φυσικώτατο ὕφος τοῦ ποῦ τὸ διατήρησε κάπως, ὅπως βλέπω, καὶ στὸ ἱστορικὸ τοῦ σύγγραμμα :

«Πᾶσαι οὖν γυναῖκες καὶ ἄνδρες, μοναχοὶ μονάζουσαι, ἐν τῇ μεγάλῃ ἐκκλησίᾳ ἔθειον, βαστάζοντες ἐν ταῖς ὠλέναις τὰ νήπια αὐτῶν ἄνδρες τε καὶ γυναῖκες, ἀφέντες τοὺς οἴκους αὐτῶν τῷ βουλομένῳ χωρεῖν. Καὶ ἦν ἰδεῖν ἀγυιὰν ἐκείνην πεπτυκνωμένην πλήρης ἀνθρώπων. Τὸ δὲ προσφεύγειν ἐν τῇ μεγάλῃ ἐκκλησίᾳ τοὺς πάντας τί; ἦσαν πρὸ πολλῶν χρόνων ἀκούοντες παρά τινων ψευδομάτων πῶς μέλλει Τούρκοις παραδοθῆναι ἢ πόλις καὶ εἰσελθεῖν ἐντὸς μετὰ δυνάμεως καὶ κατακόπτεσθαι τοὺς Ῥωμαίους παρ' αὐτῶν ἄχρι τοῦ κίονος τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου· μετὰ δὲ ταῦτα καταβὰς ἄγγελος φέρων ῥομφαίαν παραδώσει τὴν βασιλείαν σὺν τῇ ῥομφαίᾳ ἄνω νύμῳ τινὶ ἀνδρὶ εὐρεθέντι τότε ἐν τῷ κίονι ἱσταμένῳ, λίαν ἀπερίττω καὶ πενιχρῷ, καὶ ἐρεῖ αὐτῷ· ἴλαβε τὴν ῥομφαίαν ταύτην, καὶ ἐκδίκησον τὸν λαὸν κυρίου'. Τότε τροπὴν ἔξονται οἱ Τούρκοι, καὶ οἱ Ῥωμαῖοι καταδιώξουσιν αὐτοὺς κόπτοντες, καὶ ἐξελάσουσιν καὶ ἐκ τῆς πόλεως καὶ ἀπὸ τῆς δύσεως καὶ ἀπὸ τῶν τῆς ἀνατολῆς μερῶν ἄχρις ὀρίων Περσίας, ἐν τόπῳ καλουμένῳ Μονοδενδρίῳ. Ταῦτά τινες ὡς ἀποβησόμενα ἔχοντες ἔτρεχον καὶ τοὺς ἄλλους ἐσυμβούλευον τρέχειν... Καὶ αὕτη ἦν ἡ φυγὴ τῆς ἐν τῇ μεγάλῃ ἐκκλησίᾳ εἰσόδου. Ἐγένετο οὖν ἐν μιᾷ ὥρᾳ ὁ ὑπερμεγέθης ἐκεῖνος ναὸς πλήρης ἀνδρῶν τε καὶ γυναικῶν, καὶ κάτω καὶ ἄνω καὶ ἐν τοῖς περιουλίοις καὶ ἐν παντὶ τόπῳ ὄχλος ἀναρίθμητος. Κλείσαντες δὲ τὰς θύρας εἰστήκεσαν τὴν παρ' αὐτοῦ σωτηρίαν ἐλπίζοντες. Ὡς δὲ δύστηνοι Ῥωμαῖοι, ὦ ἄθλιοι, τὸν ναὸν ὃν ἐκαλεῖτε χθὲς καὶ πρὸ τὴν χθὲς σπήλαιον καὶ βωμὸν αἰρετικῶν, καὶ ἄνθρωπος οὐκ εἰσῆρχετο ἐξ ὑμῶν ἐντός,

ἵνα μὴ μισθῆται διὰ τὸ ἱερούργησαι ἔνδον τοὺς τὴν ἔνωσιν τῆς ἐκκλησίας ἀσπαζομένους, νῦν ἕνεκα τῆς ἐπελθούσης ὀργῆς ὡς σωτήριον λύτρον ἐνδύεσθε... Ἰσασιν οἱ λέγοντες πρὸ ὀλίγων ἡμερῶν· ἄριστον ἐμπειεῖν εἰς χεῖρας τῶν Τούρκων ἢ Φράγκων».

57

Ὁ ἄγγελος, ὁμοίως, ὁ «φέρων ῥομφαίαν» δὲν κατέβηκε. Δηλαδή, λένε ὅτι δὲν κατέβηκε. Δὲν τὸν εἶδαν τὰ μάτια ἐκείνων ποὺ συγκεντρώθηκαν στὴ Μεγάλη Ἐκκλησία.

Μὴ πὼς κατέβηκε, χωρὶς νὰ τὸν ἴδῃ κανένας; Μπορεῖ — ἐνῶ τὰ μάτια ὅλων τῶν ἄλλων δὲν τὸν εἶδαν — νὰ τὸν εἶδε ὁ Ἐνας; Μπορεῖ νὰ τὸν εἶδε ὁ «ἀνώνυμος», ὁ «ἀπέριττος» καὶ «πενιχρός», ποὺ — ὅπως τὸ προαναγγείλαν τὰ χεῖλη ἀθέατων ἀνθρώπων (καὶ ὄχι «ψευδομάντεων») — θὰ βρέθηκε τὴν ὥρα ἐκείνη, χωρὶς ἄλλο, ὀρθὸς πλάϊ στὸν κίονα τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου.

Μπορεῖ κάλλιστα νὰ παράδωκε ὁ ἄγγελος τὴν ῥομφαία στὸν πιὸ ἀνώνυμο ἄνθρωπο τοῦ Γένους μου, χωρὶς τὸ μυστήριον αὐτὸ νὰ γινε ἀντιληπτὸ ἀπὸ κανένα. Τὰ πολὺ μεγάλα πράγματα σημειῶνονται χωρὶς νὰ ὑπάρχει θεατής. Καὶ μπορεῖ νὰ μὴν ἔπρεπε τὴν ὥρα ἐκείνη νὰ σώσει ἡ ῥομφαία τὸ Γένος μου.

Ναί, πολὺ πιὸ πίσω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια ποὺ εἶναι ὀρατὴ, κατέβηκε ὁ ἄγγελος. Καὶ παράδωκε τὴν ῥομφαία στὸν πιὸ ἀνώνυμο, τὸν πιὸ ἀπέριττο, τὸν πιὸ πενιχρὸ ἄνθρωπο τοῦ Γένους μου. Μπορεῖ ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς (ποιὸς ξέρει!) νὰ μὴν ἐγώ... Ἐγὼ καὶ ὁ καθένας.

58

Ὅταν μπῆκαν οἱ Τούρκοι στὴν Πόλη, «ἀπὸ τῆς πύλης Χαρισσοῦ ἕως τοῦ παλατίου τὸν ἀπαντήσαντα ἐφόνεον ὁμοίως καὶ τὸν φεύγοντα. Κατέσφαξαν οὖν ἄνδρας μαχίμους ἕως χιλιάδας δύο. Καὶ γὰρ οἱ Τούρκοι ἐδεδοίκεσαν· ἦσαν γὰρ αἰεὶ διαλογιζόμενοι ὅτι ἐντὸς τῆς πόλεως τούλάχιστον ἔσονταὶ πολεμισταὶ ὡς πεντηκοντακισχίλιοι. Ἐν τούτῳ τοὺς δισχιλίους κατέσφαξαν. Εἰ γὰρ ἤδεσαν ὅτι πᾶς τῶν ἐνόπλων στρατὸς οὐχ ὑπερβαίνει τοὺς ὀκτακισχιλίους» (καὶ εἶχαν, μάλιστα, ἀπομείνει πολὺ λιγώτεροι ὕστερ' ἀπὸ τῶν ἑβδομάδων συμπλοκῆς, καὶ ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἀποχώρησιν τῶν ἀνδρῶν τοῦ Ἰουστινιάνη), «οὐκ ἂν ἀπώλεσαν τινα φιλοχρήματον γὰρ ὄν τὸ γένος τοῦτο, εἰ καὶ φονεὺς πατρικὸς ἐμπέσοι ἐν ταῖς χερσὶν αὐτῶν, διὰ χρυσοῦ ἀπολύουσι· πόσῳ μᾶλλον ὁ μὴ ἀδικήσας ἀλλ' ὑπ' αὐτοῦ ἀδικούμενος. Καὶ γὰρ μετὰ τὸν πόλεμον» (γράφει, ὅπως βλέπω τώρα, ὁ Δούκας) «ἐνέτυχον ἐγὼ πολλοῖς, καὶ διηγῆ-